

"بسمه تعالی"

نقش فضاهای شهری در ارتقاء کیفیت محیط، با تأکید بر نقش مساجد

علی اکبر تقوایی، س. معرفی

چکیده

مبحث کیفیت محیط از جمله مقوله‌هایی است که در دهه‌های اخیر به طور خاص در محافل علمی و حرفه‌ای مطرح شده است. اندیشمندان عرصه‌های مختلف زیست محیطی، اجتماعی، اقتصادی و مسئولان و متولیان شهری، هر یک به سهم خود در پی ارتقا و بهبود کیفیت محیط‌های انسانی هستند. به نظر می‌رسد نظریه‌های گوناگون هم‌چون توسعه پایدار، توسعه محله‌ای، شهرسازی ملکی‌افزا، همه در واقع چالش‌هایی در راه رسیدن به هدف ارتقای کیفیت محیطی بوده است.

نقش بسط سازنده و مؤثر فضاهای شهری به طور کلی، و «مساجد به طور خاص» در ارتقا کیفیت محیط موجب پهنایی این موضوع در ذهن می‌شود که با توجه به کثرت تعداد مساجد در بسطی از کشورهای اسلامی، از جمله ایران، مردم و نخبه مسئولان ملی و محله‌ای ما چه تمهیداتی در جهت استفاده از این سرمایه‌های عظیم برای خلق نشاط در محیط زیست شهری و روستایی معمول داشته‌اند؟ آلی تمهیدات و مساعی بکار رفته کافی بوده است؟ نمونه‌های عملی مثبت تأثیرات فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی و سرپرسی این فضاهای مذهبی و مصنوعی بر کیفیت محیط کدامند؟ و چه راه‌هایی برای گسترش این تأثیرات نشان داده شده است؟

هدف این مقاله پاسخ به سؤالات فوق و تبیین جایگاه فضاهای شهری به‌ویژه مسجد و عملکرد آن در ارتقای کیفی محیط جوامع اسلامی با تأکید بر جامعه‌ای‌اری است. در این تحقیق با استفاده از روش تحلیلی منابع موجود، پس از پلین تعارضی از کیفیت محیط، به تبیین معیارهای ارزشیابی آن از دیدگاه صاحب‌نظران پرداخته‌ایم و سپس با بهره‌گیری از مطالعات انجام شده و با توجه به ویژگی‌ها و خاستگاه مساجد در جامعه اسلامی به تشریح عوامل تأثیرگذار اجتماعی و کالبدی مساجد در ارتقای کیفیت محیط می‌پردازیم.

واژگان کلیدی: محیط زیست، مؤلفه‌های کیفیت محیط، فضاهای شهری، ویژگی‌های اجتماعی مساجد، ویژگی‌های کالبدی مساجد.

کفیت محیط از واژه‌هایی است که در دهه‌های اخیر توجه صاحب‌نظران رشته‌های گوناگون علمی را به خود جلب کرده است. توجه به محیط و نحوه‌ی اثرگذاری بر آن از جمله دل‌مشغولی‌های اندیشمندان عرصه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و شهری است که هر یک به نوبه خود در پی ارتقاء کفیت محیط می‌باشند. در این مکتب نقش شهرسازان (طراحان و برنامه‌ریزان) در ارتقاء کفیت محیط‌های انسانی به ویژه محیط‌های شهری بارز و انکارناپذیری دارد. کفیت محیط مفهومی عام است که دو جنبه کلی کالبدی و غی کالبدی (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) می‌باشد. این دو عرصه، دارای ارتباطات و کنش‌های متقابل بر یکدیگر دارند. کار و عمل بر روی یکی مستلزم تلاش برای رفع نواقص دیگری است و از سوی دیگر بهبود یکی از این دو می‌تواند بهبود و ارتقاء دیگری را به دنبال داشته باشد. این که کدام عامل مهم‌تر است و کدام بر دیگری مقدم است و جرطن تقدم و تأخر مکتب این دو بر چه منوالی است از جمله سؤال‌الانی است که همواره در محافل علمی مطرح بوده است. برخی از معماران و طراحان شهری کالبد را هم-عرض محتوا می‌شمارند و معتقدند که این دو در کنار یکدیگر و در عرض یکدیگر می‌توانند عمل کنند و حتی بر این باورند که گاه می‌توان با ایجاد کالبدی تاشی‌گذار به تعریف و تحدی عملکرد و ارتباطات انسانی خاص اقدام کرد. در صورتی که عده‌ی دیگری بر این هم‌عرضی و علی تقدم کالبد اعتقاد ندارند و معتقدند که روابط انسانی و به قولی مظلوف بر ظرف تقدم دارد. اینان معتقدند هر ظرفی و هر لباسی برای مظلوفی و اندامی خاص تهی می‌شود، لذا تهی یک کالبد بدون توجه به شرایط مختلف اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی ساکنان و استفاده‌کنندگان آن کالبد به همان اندازه غی منطقی است که تهی یک لباس، برای اندامی بدون توجه به ویژگی‌های آن بکیر.

حال اگر بپذیری که حد مکتب‌ای برای این دو دیدگاه متصور می‌شود و این دو (شکل و شاکله) هم‌زمان و هم‌عرض یکدیگر می‌توانند تعریف شوند بانی در پی جست‌وجوی راهکاری باشیم که بتواند این دو را هم‌زمان به مکتب عمل وارد کند، هم راهکارهای اجتماعی را به منصه ظهور بنشانند و هم فرصتی برای راهکارهای کالبدی پدید آورد. به نظر می‌رسد فضاهای شهری مأمن اصلی کاربرد این دیدگاه باشند. فضاهای شهری دو مقوله اجتماعی و فنی یکی را در بر می‌گیرند، علی به عبارتی هر دو بعد محیط مصنوع و محتوا را شامل می‌شوند. فضای شهری عبارت است از: مجموع یک سخت‌افزار و نظام اجتماعی که همچون یک نرم‌افزار در درون آن عمل می‌کند.

به این ترتیب فضاهای شهری می‌توانند در قالب اصلی‌ترین خاستگاه بروز این توجه به کالبد در کنار توجه به روابط و کنش‌های اجتماعی مطرح گردند. در فضاهای شهری است که زندگی اجتماعی جوامع در درون آن و در

چارچوب کالبدی خاص شکل می‌گیرد، لذا توجه و تأکید بر فضاهای شهری در برنامه‌ریزی و طراحی شهری برای ارتقاء کیفیت محیط از اهمیت خاص برخوردار است. در این مکتب «مساجد» در قالب یکی از عوامل مهم فضاهای شهری در شهرهای اسلامی می‌توانند نقشی بسزا در رسیدن به این هدف ایفا کنند. در شهرهای اسلامی مسجد به علت بسترینه قوی در زمینه عملکردهای اجتماعی و اهمیت کالبدی، همواره به عنوان فضای شهری تأثیرگذار در مکتب دیگر فضاهای شهری مطرح بوده است.

۱- کیفیت محیط

۱-۱. تعریف و بسترینه

از کیفیت محیط تعاریف متعددی شده است. به نظر می‌رسد مکتب کیفیت محیط و کیفیت زندگی رابطه‌ای مستقیم برقرار باشد و شایع بتوان گفت که کیفیت محیط بخشی از مفهوم کیفیت زندگی است. کیفیت زندگی را می‌توان این گونه تعریف کرد: «کیفیت زندگی جنبه‌های کمی زندگی مانند چگونگی توزیع کالا و خدمات و نیازهای مادی انسان و جنبه‌های کیفی آن مانند روابط اجتماعی، رضایت از زندگی، مشارکت و احساس همبستگی اجتماعی و کلیه نیازهای معنوی انسان را در بر می‌گیرد»^۱ برای اساس کیفیت محیط شامل همه فاکتورهایی می‌شود که بخشی از رضایت‌مندی انسان را شامل می‌شود مثل سلامت، زندگی خانوادگی، کار و ارتباطات اجتماعی. کیفیت محیط شهری رهن عبارت است از شرایط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و کالبدی - فضایی محیط شهری که است که نشان دهنده میزان رضایت یا عدم رضایت شهروندان از محیط شهری می‌باشد.^۲

از اوایل دهه ۱۹۶۰م بحران‌های شهری گسترده‌تر شد و به دنبال بروز و گسترش بحران در جنبه‌های مختلف زندگی شهری اعم از مشکلات زیست محیطی، اجتماعی، کالبدی و اقتصادی آگاهی عمومی نسبت به مشکلات محیطی و نزول کیفیت محیط شهرها در مقیاس شهر و محلات افزایش یافت. از همان زمان بود که تلاش برای شناسایی معیارهایی برای سنجش کیفیت محیط شروع شد و در پی این تلاش‌ها تاکنون استانداردهای متعددی برای ارائه شاخص‌های کالبدی، اجتماعی و اقتصادی کیفیت محیط تدوین شده است.

۱-۲. مؤلفه‌های کیفیت محیط

در نخستین کنفرانس‌های بیتات سازمان ملل در سال ۱۹۷۶م مفهوم کیفیت محیط در سطح بین‌المللی مطرح شد. در این کنفرانس کیفیت محیط را با برآورده نمودن نیازهای اساسی انسان و عدالت اجتماعی مترادف دانستند که این

۱ - علی شمعی و احمد پور احمد؛ بهسازی نو سازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا، ص ۲۴۷

۲ - همان، ص ۱۴.

نیازها عبارت بود از: غذا، مسکن، شغل، بهداشت، آزادی، شرافت، امکان پیشرفت فردی و توزیع عادلانه درآمدهای توسعه. در طی سال‌های اخیری در کنار تعاریف و معطریه‌هایی که سازمان ملل در زمینه کیفیت محیط ارائه می‌داد، صاحب‌نظران عرصه‌های مختلف علمی به نظریه‌های خود پرداخته‌اند.^۳

کوی لینچ (Kevin Lynch) درباره کیفیت محیط شهرها می‌گوید: «برای سکونت و زندگی، شهر خانه‌ای است بزرگ و همان‌گونه که خانه باید از صفات و مزایایی برخوردار باشد تا سکونت و زندگی را مطلوب و آسایش‌بخش سازد، شهر نیز باید دارای کیفیات و ویژگی‌هایی برای تامین آسایش باشد و نیز مانند خانه محیطی گرم و صمیمی و دلپذیر باشد که زندگی را مرفه و مطلوب سازد»^۴ وی بر رابطه متقابل و تاثیر کیفیت محیط شهری بر کیفیت زندگی ساکنان شهرها تاکید می‌کند. لینچ معتقد است که اگر بناسط برنامه‌ریزی و طراحی شهری مفید واقع گردد باید قادر باشد تا از راه اعتلای کیفیت محیط کالبدی به اعتلای کیفیت زندگی انسان یاری رساند.^۵ لینچ مدلی شامل پنج محور عملکردی که از نظر او کلیه محورهای اصلی کیفیت هر شهر را تشکیل می‌دهند به همراه دو فوق معیار کارایی و عدالت به عنوان مدل جامع کیفیت شهر پیشنهاد می‌کند. از نظر وی شهر، زمانی مطلوب است که سرزنده با شد (=پایدار، ایمن و هماهنگ)، معن‌دار باشد (=قابل تشخیص، سامان یافته، سازگار، شفاف، خوانا، قابل درک و با اهمیت)، متناسب باشد (=انطباق نزدیک شکل و رفتار)، قابل دسترس باشد (=متنوع، عادلانه و قابل اداره کردن در سطح محلی باشد) و به خوبی نظارت شده باشد (=سازگار، مطمئن، جوابگو و به طور متناوب نرم و آزاد باشد). همه این‌ها باید با عدالت و کارایی درونی حاصل شود.^۶

دیوید کانتر (David Counter) صاحب‌نظر دیگری است که در زمینه کیفیت محیط به ارائه نظری پرداخته است. وی مدلی را برای مؤلفه‌های سازنده کیفیت محیط مطرح کرد که به مدل مکان شهرت دارد. در این مدل «کانتر» می‌گوید که محیط شهری به مثابه یک مکان متشکل از سه بُعد درهم تنیده کالبد، فعالیت، و تصورات است. از آن جا که کیفیت محیط شهری هر مکان، ناگزیر از پاسخ‌دهی مناسب به ابعاد گوناگون محیط شهری است، می‌توان مؤلفه‌های سازنده کیفیت محیط شهری را مؤلفه‌هایی به موازات مؤلفه‌های سازنده مکان تعریف نمود. به عبارت دیگر با

۳ - حسین بحرینی؛ فرایند طراحی شهری، ص ۱۴۶.

۴ - کوین لینچ؛ سیمای شهری، پیشگفتار.

۵ - کوروش گلکار؛ طراحی شهری و جایگاه آن در سلسله مراتب طرح‌های توسعه شهری تهران، ص ۴۳.

۶ - همان، ص ۳۰۷.

اقتباس از نظریه مکان کانتر می‌توان گفت که کیفیت محیط شهری عبارت است از برآیند سه مؤلفه که هر یک از آن-ها مسئول برآورده ساختن یکی از کیفیت‌های سه گانه کالبدی، فعالیتی و تصویری محیط شهر هستند.^۷

ساوت‌ورث (South Worth) این دوازده معیار کلی را به عنوان عوامل اصلی مؤثر در کیفیت محیط شهری مطرح کرده است.

دسترسی	راحتی و آسایش	سرزندگی و حیات	شلای و شف
شکل	حفاظت از محیط	تنوع و تجسس	معنی
خولتایی ساخت	باز بودن فضاها	مرمت و نگهداری	سلامتی و ایمنی

شکل (۱) معیارهای کیفیت محیط شهر از دیدگاه ساوت ورت^۸

هم‌چنین پروفسور دوهل (Dohell) استاد دانشگاه برکلی در اواسط دهه گذشته در کنفرانسی در شهر تورنتوی کانادا معیارهای ذیل را به عنوان ویژگی‌های کیفیت محیط شهرها مطرح کرد:

- ۱) بالا بودن سطح بهداشت بر اساس شاخص‌های قابل قبول بهداشتی
- ۲) دستیابی به خدمات بهداشتی مفید و قابل دسترس برای کلیه ساکنین
- ۳) بالا بودن کیفیت کالبد محیط - مسکن
- ۴) برخورداری از اکوسیستم‌های سالم
- ۵) وجود محلات فعال و معمار
- ۶) رفع نیازهای اولیه هر شهروند
- ۷) برقراری روابط اجتماعی در حد معقول
- ۸) اقتصاد متنوع و خودکفایی
- ۹) تنوع فعالیت‌های فرهنگی^۹

۷ - کوروش گلکار؛ طراحی شهری و جایگاه آن در سلسله مراتب طرح‌های توسعه شهری تهران.

۸ - حسین بحرینی؛ فرایند طراحی شهری، ص ۴۴.

۹ - همان، ص ۴۳.

برخی رهن بالا بودن کیفیت محیط شهر را در گرو ویژگی‌های زیر عنوان کرده‌اند:

- کلیه نیازهای ساکنین خود را تامین کند
- دارای ایمنی، امنیت و حراست باشد و از نظر بصری و عملکردی محیطی سامان یافته و با نظم باشد
- محیط اجتماعی هدایت کننده باشد و حس مکان را تقویت نماید
- دارای یک تصویر ذهنی مناسب، شهرت و اعتبار شایسته باشد و به مردم حس اعتماد و منزلت دهد.
- به مردم فرصت خلاق بودن، شکل دادن به فضای شخصی و بیان خود را بدهد.
- طراحی شده، از نظر زیبایی‌شناسی مطبوع باشد و از نظر کالبدی قابل تصور باشد.
- سایت ^۱ PPS.org (Projects for Public Spaces) که یکی مؤسسه تخصصی برای طراحی و احاطی فضاهای عمومی شهری است، معیارهای زیر را برای افزایش کیفیت محیط‌های شهری عنوان کرده است.

شکل (۲) معیارهای مؤسسه pps برای افزایش کیفیت محیط شهرها (سایت pps.org)

بر اساس مطالعه‌ای که موسسه PPS در خصوص بیش از ۱۰۰۰ فضای عمومی شهری در کشورهای مختلف جهان انجام داده است، مطالعه‌کنندگان به این نتیجه رسیدند که چهار عامل اساسی در سنجش مطلوبیت کیفی وضعیت فضاهای عمومی شهری از اهمیت بیشتری برخوردارند که این عوامل عبارت‌اند از:

(۱) دسترسی و به هم پیوستگی Access & Linkage

(۲) آسایش و منظر Comfort & Image

(۳) استفاده‌ها و فعالیت‌ها Uses & Activities

(۴) اجتماع‌پذیری Sociability^{۱۱}

۲- نقش فضاهای شهری در ارتقاء کیفی محیط

از فضای شهری تعاریف متعدد و گوناگونی شده است. به نظر برخی فضای شهری، فضای زندگی روزمره شهروندان است که هر روز به صورت آگاهانه یا ناآگاهانه در طول راه از منزل تا محل کار درک می‌شود.^{۱۲} به نظر برخی دیگر طی فضای شهری عرصه‌ای اجتماعی، فرهنگی و کالبدی است که وابسته به الگوی فعالیت گروه‌های اجتماعی و محصول نظام عمل‌نوی‌های اجتماعی و فرهنگی است.^{۱۳} با توجه به این خصلت دوگانه در فضاهای شهری نباید فقط به برقراری تعادل بین فضاهای پر و خالی در بافت شهری تاکید کرد، بلکه باید به ابعاد اجتماعی و عملکردهای آن هم توجه نمود. فضاهای شهری در حوزه اجتماعی مکان‌هایی برای برقراری ارتباطات و مناسبات اجتماعی و رونق‌دهی‌های انسانی و مکانی است که افراد با علاقه و خواست‌های متفاوت گرد هم می‌آیند.^{۱۴} بر این اساس می‌توان گفت فضاهای شهری به علت ماهیت اجتماعی و کالبدی خود چه بسا محملی مناسب برای بررسی و ارزش‌گذاری کیفی محیط باشند.

۳- فضای شهری مسجد در شهرهای اسلامی

همان‌گونه که قبلاً بحث مطرح شد، فضاهای شهری می‌توانند به عنوان اصلی‌ترین خاستگاه بروز این توجه به کالبد و روابط و کنش‌های اجتماعی مطرح گردند. در فضاهای شهری است که زندگی اجتماعی جوامع در درون و چارچوب کالبدی خاص شکل می‌گیرد؛ لذا توجه و تاکید بر فضاهای شهری در برنامه‌ریزی و طراحی شهری برای

۱۱ - مجتبی رفیعیان و مهسا سیفایی؛ فضاهای عمومی شهری، نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۳

۱۲ - جهان‌شاه پاکزاد؛ طراحی شهری چیست؟، ص ۳۲

۱۳ - حمید رضا پارسی؛ شناخت محتوای فضای شهری، نشریه هنرهای زیبا، ش ۱۱

۱۴ - مجتبی رفیعیان و مهسا سیفایی؛ فضاهای عمومی شهری، نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۳، ص ۲۶

ارتقاء کیفی محیط از اهمیت ویژه برخوردار است. در این مکتب مساجد به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم فضاهای شهری در شهرهای اسلامی می‌توانند نقشی مهم در رسیدن به این هدف ایفا نمایند. شایع بتوان گفت در شهرهای اسلامی مساجد به سبب پهنه قوی در زمینه عملکردهای اجتماعی و اهمیت کالبدی در شهر همواره به عنوان یک فضای شهری تأثیرگذار در مکتب فضاهای شهری دیگر مطرح بوده‌اند.

با نگاهی به تاریخ و تمدن اسلامی در می‌یابیم که مساجد در قالب عبادتگاه مسلمانان در طول اعصار، از تحول و پویایی خاصی در کالبد و محتوا برخوردار بوده‌اند. این امر از طرفی ریشه در حس پرستش موجود در فطرت آدمی داشته و از طرف دیگر حس زیبایی دوستی را با خود همراه کرده است. مسلمانان در طول زمان تلاش کرده‌اند این حس زیبایی دوستی را در کالبد مساجد به تصوی بکشند و به خلق فضاهایی بپردازند که ضمن برآورده کردن رکن پرستش و عبادت برآورنده حس زیبایی شناختی آنان نیز باشد.^{۱۵} هم‌چنین افراد بنابر رکن فطری خود مجبور به زندگی جمعی هستند. ضرورت برطرف کردن این رکن به حدی است که برخی معتقدند انسان بدون زندگی جمعی قادر به ادامه حیات خود نیست و بقاء انسانی با زندگی جمعی او درآمیخته است.^{۱۶} در طول تاریخ اسلام، مساجد در زندگی جمعی مسلمانان نقشی مهم داشته‌اند. شایع بتوان گفت در مقاطعی از تاریخ اسلام، مساجد یکی از مهم‌ترین و منحصر به فردترین عوامل بروز زندگی جمعی بوده و به نوعی برقرار کننده ارتباط مکتب زندگی جمعی و مادی انسان و زندگی عبادی و فردی او بوده‌اند. در تاریخ کشور ما نیز به وفور نمونه‌هایی از این نوع عملکرد دوگانه مسجد یافت می‌شود به گونه‌ای که برخی مورخان غی بومی نیز به آن اشاره نموده‌اند. دروازه مسجد در ایران با دو مناره در طرفین آن یادآور خاطره بهشت است که در مکتب دو مظهر متضاد یگانه محور جهان است.^{۱۷} مسجد جلوه‌ای از زندگی اجتماعی، فردی، مادی و معنوی مسلمانان را به نمایش می‌گذارد.

مسجد محل برگزاری نماز است که یکی از پنج رکن دین اسلام و والاترین نوع بندگی خداوند است. واژه مسجد در قرآن ۲۸ بار آمده است و صریحاً از مسجد، به عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت می‌کند و به وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد، نام برده شده است.^{۱۸} تکرار این واژه در قرآن و تأکید بر اهمیت آن نشان از جایگاه ویژه مسجد در دین اسلام و مکتب مسلمانان دارد.

۱۵ - سلیمانی، ۱۳۷۸، ۲۳۶:

۱۶ - لوئیس کورز؛ زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی، ترجمه مریم ثلاثی، ص ۱۸۸.

۱۷ - بهناز امین زاده؛ حیاط مساجد بررسی تاریخی و سیر تحول آن، ص ۲۸۲.

۱۸ - هشام مرتضی؛ اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ص ۱۲۳.

مساجد در ایران از دی‌باز نقشی مهم در زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی و سرطری و کالبدی ایفا نموده‌اند. مساجد از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به رتق و فتق امور مردم می‌پرداخته‌اند. مساجد همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. سبب‌های از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم نظری آموزش^{۱۹} و حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی در درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینه امور سرطری همواره به عنوان اهرم‌های کنترل و نظارت بر حاکمان سرطری جامعه عمل می‌کرده‌اند.^{۲۰} به این ترتیب می‌توان گفت مسجد در جامعه ایرانی در ابعاد مختلف اجتماعی، سرطری و کالبدی تاشی‌گذار بوده است.^{۲۱}

شکل ۳ فضای مسجد به عنوان فضای شهری

ماخذ^{۲۲}

۴ - عوامل و ویژگی‌های تاشی‌گذار مساجد بر کیفیت محیط

با توجه به مطالعات انجام شده در زمینه نظری‌های کیفیت محیط، فضاهای شهری و زمینه‌های تاریخی مساجد و ویژگی‌های آن؛ می‌توان نقش مساجد را در زمینه ارتقا کفای محیط در شهر اسلامی به دو بخش کلی تقسیم کرد:

الف) مسجد و ویژگی‌های کالبدی تاشی‌گذار بر کیفیت محیط

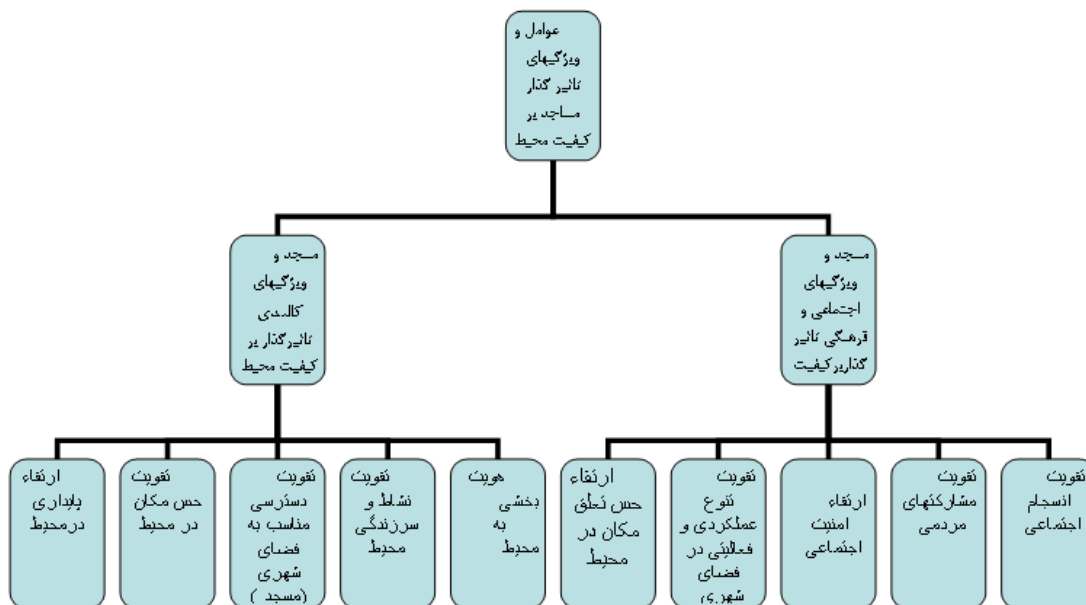
ب) مسجد و ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی تاشی‌گذار بر کیفیت محیط

۱۹ - همان؛ ص ۲۸.

۲۰ - فریرز حاج سید جواد؛ مسجد - مدرسه، ص ۸۳.

۲۱ - در توضیح این مطلب می‌توان با مراجعه به تاریخ معاصر کشور ایران به نقش مساجد در جریان وقوع انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی اشاره کرد. در این زمان مساجد به عنوان پایگاه‌های هدایت و پشتیبانی فعالیتهای مردمی عمل می‌کردند. هم‌چنین در بسیاری از کشورهای اسلامی به ویژه در پاکستان، مساجد در طول روز فعال‌اند و به ارائه برنامه‌های آموزش قرآن برای سنین مختلف می‌پردازند.

۲۲ - محمدرضا پورجعفر؛ توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی، ص ۸۰.

شکل (۴) زمینه‌های تأثیرگذار بر ارتقاء کیفیت محیط شهری^{۲۳}

۱-۴. مسجد و ویژگی‌های کالبدی تأثیرگذار بر کیفیت محیط

براساس شواهد تاریخی صدر اسلام در تشکیلی و ساخت مساجد به دست مبارک پلیمبر اسلام (ص) توجه به ویژگی‌های کالبدی آن از اهمیت چشم‌گیری برخوردار نبود. نخستین مساجد با نقشه‌ای ساده و مصالح بومی نظیر تنه، شاخ و برگ درختان نخل و گل در شبه جزیره عربستان بنا شدند؛ سپس برای امنیت و حفظ و حراست مسلمانان از حمله دشمنان و آفتاب گرم، دیوارهای بی‌ونی تقویت شد و پیشخوانی ستون‌دار با محلی برای اذان به آن اضافه شد.^{۲۴} آنچه در زمان پلیمبر اسلام (ص) اهمیت داشت، نگاه و نگرش به اصلاح و ارتقاء شرایط فرهنگی و اجتماعی مردم جامعه بود. از این رو مسجد به عنوان ابزار و وسیله‌ای مهم مورد استفاده پلیمبر اسلام (ص) قرار گرفت. طرح مسائل فرهنگی از طریق مساجد از جمله روش‌هایی است که برای نخستین بار پیامبر اسلام (ص) به آن پرداخت. طرح مسائل اجتماعی، فرهنگی و عبادی در کنار یکدیگر مورد توجه بوده و مسجد نقش تأثیرگذار ی در جامعه آن روز بر عهده داشته است.

علی‌رغم اینکه در صدر اسلام نقش کالبدی مساجد از اهمیت بسیاری برخوردار نبود، لکن با گذشت زمان، مسجد توانست از منظر کالبدی رقی به عنوان یک عامل تأثیرگذار در شهرهای اسلامی عمل کند. تأثیر کالبدی مساجد به

۲۳ - نگارندگان

۲۴ - محمد رضا پور جعفر؛ توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی، ص ۷۶.

مرور زمان به گونه‌ای خاص و پیراهمیت شد که در مقاطعی از تاریخ در شهرهای اسلامی مسجد (به ویژه مساجد جامع) عنصر مهم در طرح و پلان اصلی شهر محسوب می‌شد و شرکت‌های مهم شهری به طرف فضای مسجد و ورودی‌های آن جریان می‌گرفت. وجود مسجد در شهر و محله به آن اعتبار کالبدی و اجتماعی می‌داد به نوعی که همین امر موجب افزایش میزان ارزش زمین‌های مجاور مسجد در گذشته می‌شد.^{۲۵}

متحنی ارزش زمین در شاه جهان آباد

شکل (۵)

بر اساس شواهد تاریخی و مطالعات انجام شده می‌توان گفت که مساجد در شکل‌گیری کالبدی شهرهای اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند و در ارتقاء کیفیت محیط کالبدی این شهرها نقش داشته‌اند. بخشی از تأثیرات کالبدی مساجد در کیفیت محیط عبارت‌اند از:

- هویت بخشی به محیط،
- تقویت نشاط و سرزندگی در محیط،
- ارتقاء دسترسی به فضای شهری،
- ارتقاء حس مکان در محیط شهری،
- کمک به پایداری محیط.

۴-۱-۱. هویت بخشی به محیط

هویت ملی داشتن شناسه بازتابی برای افراد، گروه‌ها، فضاها و شهرها از جمله نیازهای ضروری به شمار می‌رود. هویت هر جامعه در تمدن مادی (عوامل فیزیکی و کالبدی) و تمدن غی مادی (فرهنگ، تاریخ و زندگی اجتماعی)

آن جامعه مستتر است. وجود هویت در محیط (کالبدی و اجتماعی) از جمله معیارهای مهم در ارزشیابی کیفیت محیط است.

در تمدن اسلامی، مساجد یکی از عوامل اصلی و تعیین کننده در ابراز هویت مشترک شهرهای اسلامی بوده‌اند.^{۲۶} نقش مساجد در ابراز و تقویت هویت اسلامی را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد:

✓ بخش اول؛ ناظر بر ویژگی‌های کالبدی آن است. مساجد در فرهنگ اسلامی و ایاری کالبد تعریف شده‌ای دارند و دارای عواملی ویژه می‌باشند. وجود این عوامل برای هویت مساجد و هویت بخشی آنها در محیط شهری لازم و ضروری به نظر می‌رسد. با این نگاه، مناره، گنبد، صحن، سردرهای قوسی شکل و حتی نوع تزیینات بکار رفته در نماهای بیرونی و درونی مساجد برای مردم مسلمان تعریف شده است.^{۲۷} وجود هر یک از این عوامل به نوعی می‌تواند در هویت بخشی به محیط و ارتقاء کیفیت آن نقش داشته باشد. مسجد به عنوان یک عامل شهری، مؤلفه‌های شاخصی داشته است. این مؤلفه‌ها می‌توانستند جایگاه مسجد را در بافت شهر و روستا کاملاً مشخص کنند. بویژه این مؤلفه‌ها همواره مسجد در فضای شهری از خوانایی لازم برخوردار بوده است.^{۲۸}

✓ بخش دوم؛ ناظر بر ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی مساجد است. مساجد عاملی مؤثر در تداوم فرهنگی و استمرار آداب، رسوم و سنن مذهبی و ملی کشورهای اسلامی در طول تاریخ بوده‌اند؛ لذا نقش مهمی در تشکّل و تقویت حافظه تاریخی و خاطره جمعی جامعه بر عهده داشته‌اند که حافظه تاریخی و خاطره جمعی از عوامل اصلی هویت در محیط به شمار می‌روند.^{۲۹}

۲-۱-۴. ایجاد نشاط و سرزندگی در محیط

سرزندگی و نشاط در محیط از عواملی است که موجب ارتقاء کیفی محیط می‌شود. این عامل به صورت یکی از معیارهای دوازده‌گانه کیفیت محیط به همت ساوت ورت (South Worth) مطرح شده است. مساجد با دارا بودن عوامل کالبدی خاص در ایجاد و ارتقاء نشاط و سرزندگی در محیط مؤثرند. وجود صحن و حایط در مساجد و

۲۶ - حسین سلطان زاده؛ روند شکل‌گیری شهرها و مراکز مذهبی در ایران، ص ۱۱.

۲۷ - جواد شکاری؛ معماری مساجد در نظام اسلامی، ص ۴۴.

۲۸ - علیمحمدرنجبرکرمانی؛ بررسی تطبیقی معماری نیایشگاههای غربی و مساجد، ص ۳۷۹.

۲۹ - فرهاد خسرو خاور؛ سخنرانی شهرها و خاطره جمعی، ۱۳۸۳.

استفاده از عنصر آب در آن، در کنار دیگر مؤلفه‌های عملکردی مساجد، می‌تواند در زمینه تقویت نشاط و سرزندگی محیط نقشی مهم داشته باشد.

■ علل وجود صحن و حیاط مساجد

از صدر اسلام صحن و حیاط یکی از عوامل مهم کالبدی مساجد بوده است. رکن به صحن و فضای باز در مساجد را می‌توان به پنج دلیلی عمده تبیین کرد:

عامل اول؛ این‌که انسان برای دعا و استجابت آن رغبت بیشتری به فضاهای باز داشته‌اند و نبودن حائل و مانع بین نمازگزار و آسمان آبی از جمله این دلایل است. بررسی تاریخی شهرهای مسلمانی به خوبی نشانگر اهمیت فضاهای باز در محوطه‌های مذهبی و حفظ و تداوم سنت عبادات دسته جمعی در چنین فضاهایی است که معنویت را از مکاری خاص به فضایی بی‌انتها گسترش می‌دهد.

عامل دوم؛ جهان‌بینی اسلام است که درون‌گرایی یکی از ویژگی‌های آن است. بنابراین معنویت فضا با شکل محصور می‌شود، همان‌گونه که روح را بدن انسان احاطه می‌کند، احساس محصور بودن رکن به تعریف فضا می‌آید و به این ترتیب است که در معماری درون‌گرای اسلامی حیاط مساجد از اهمیت خاصی برخوردار است.

عامل سوم؛ الگوی مسجد مدینه است؛ زیرا مسجد مدینه در واقع یک فضای باز محصور شده بود.

عامل چهارم؛ سنت پیشینه استفاده از حیاط مرکزی در بنی‌النهری بوده است. حیاط مرکزی که قبل از اسلام به علل گوناگون مورد استفاده بود، در فرهنگ اسلام به عنوان بطلعی از احساس مسلمانی نسبت به فضا معنا یافته و چه از نظر کاربردی و چه از دین سمبلیک به اوج خود رسیده است.

عامل پنجم؛ توجه به عملکردهای اجتماعی مساجد است که عمدتاً از صحن مساجد به این منظور استفاده می‌شد. در نوشته‌های تاریخی در توصیف مساجد قرن نهم به مشاهدت این حیاط مساجد و ملاحظاتی عمومی اشاره می‌کنند.^{۳۰} مساجد در شهرهای اسلامی همواره با احداث فضایی برای تجمع و گردهمایی افراد جامعه در خلق تجربه مشترک و خاطره جمعی در یک فضای پر شور و نشاط نقش داشته‌اند

یکی دیگر از عوامل مؤثر در ایجاد نشاط و سرزندگی محیط در مساجد، استفاده از عنصر آب می‌باشد. بسطی از مساجد در شهرهای اسلامی با بهره‌گیری از این عنصر طبیعی ضمن فراهم آوردن شرایط طهارت و پاکیزگی برای نمازگزاران، در زمینه ارتقاء کیفیت محیطی رکن تائیدی‌گذار بوده‌اند. در کتاب «زندگی مسلمانان در قرون وسطی» آمده

۳۰ - بهناز امین زاده؛ حیاط مساجد بررسی تاریخی و سیر تحول آن، ص ۲۸.

است: «مساجد آن دوره ح طای بزرگ داشتند که در وسط آن حوض و چاه آب طی چشمه‌ساری وجود داشت.» اهمیت نمادی آب در فرهنگ مردم خاورمیانه از یک سو و اهمیت و مرکزیت آن در قرآن و تکیه بر نقش ح طای آب برای کلیه موجودات و حتی توصیف بهشت به باغی که در آن جوی‌های روان جریان دارد، سبب استفاده از آب در درون مساجد شده بود. هم‌چنین استفاده از این عنصر می‌توانست موجب تلطف آب و هوا شود و امکان طهارت و پاکیزگی برای نمازگزاران را نیز افزایش دهد.^{۳۱}

۳-۱-۴. تقویت دستیابی به فضاهای شهری

دستیابی آسان به فضاهای شهری از جمله مؤلفه‌های کیفیت محیط است که به عنوان یکی از معیارهای کیفیت محیط به همت اندیشمندی چون ساوت ورت، کوی لچ و پروفیسور دوهل به آن اشاره شده است. سهولت دسترسی به مسجد از صدر اسلام، از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. مسجد به عنوان خانه‌ای که از آن خدا بوده و هیچ مالک زمینی نداشت که مردم برای حضور در آن ملزم به کسب اجازه از او باشند. درب مسجد در تمام ساعات شبانه روز برای همه مردم فارغ از هر طبقه‌ای که به آن تعلق داشتند باز بوده است. پیامبر اسلام (ص) تاکید می‌نمودند که مسجد بای در مکاری بنا گردد تا مردم برای حضور در آن رغبت داشته باشند. پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «مَنْ مَشَى إِلَى مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ فَلَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ خَطَايَا حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى مَنْزِلِهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَ مُحِي عَنْهُ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ وَ رُفِعَ لَهُ عَشْرُ دَرَجَاتٍ»^{۳۲} کسی که به سوی رفتن مسجد قدم برمی‌دارد، خداوند در برابر هر قدمی ده حسنه پاداش می‌دهد و ده گناه را محو می‌کند و ده درجه او را بالا می‌برد.

هم‌چنین احداث مسجد در فاصله (۱۵۰ تا ۲۰۰ متری) این امکان را برای ساکنان فراهم می‌نمود تا با شریعت صدای اذان از ساعت ادای نماز آگاه شوند.^{۳۳} ساختمان مسجد همواره در مسیری گذرگاه‌های اصلی محلی و شهری بوده و هیچ‌گاه دور از دسترس مردم نبوده است.^{۳۴}

نمونه‌های فراوانی از مساجد در شهرهای اسلامی دیده می‌شود که ضمن باز بودن رواق‌های اطراف صحن مسجد به طرف بیرون و داشتن ورودی در سه طرف فضای داخل، مسجد را به فضای شهری پی‌امون خود پیوند داده و همراه

۳۱ - همان، ص ۲۸-۲۷

۳۲ - وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۲۰۱، ح ۶۳۲۸

۳۳ - هشام مرتضی؛ اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ص ۱۲۹

۳۴ - علی محمد رنجبر کرمانی؛ بررسی تطبیقی معماری نیایشگاه‌های غربی و مساجد، ص ۳۷۹

با ایجاد احساس مردمی بودن و سبکی در بنا، فضای مسجد را در موقع لزوم قابل توسعه می‌نمود. ضمناً منتهی شدن گذرهای شهری به طرف صحن مسجد، عملکرد فضای مسجد را به عنوان فضایی شهری افزایش می‌داد.^{۳۵}

۴-۱-۴. تقویت حس مکان در محوطه

ایجاد حس مکان در ناظر، عابر و استفاده کننده از فضا یکی دیگر از مؤلفه‌های کیفیت محوطه است که صاحب‌نظران به آن اشاره کرده‌اند. چنانچه ایجاد حس مکان را با مفاهیم چون خوانایی، معدلاری و جهت‌داری در محوطه نظم‌بخش در می‌تابیم که در طول زمان مساجد نقشی موثر را در این زمینه ایفا نموده‌اند.

«مسجد» در میان اندام‌های درون شهری همیشه مکانی ویژه داشته و از دیگر اندام‌ها نمایان‌تر و چشمگیرتر بوده است؛ از این‌روست که همه جا در دل آبادی جای می‌گرفت و در ابتدا چون بزرگ‌ترین ساختمان آبادی بوده نیازی به داشتن نشان ویژه نداشته است و خود به خود نگاه هر عابری را به سوی خود جلب می‌نمود.

تقسیم‌بندی فضاها به قسمت‌های کوچک‌تر با بهره‌گیری از جرزها و ستون‌ها و مردم‌وار کردن فضاها و بهره‌گیری از عناصر زی‌شناختی مانند تعادل و تقارن در کالبدها و نماها به ویژه در جهت قبله برای پدیده آوردن فضایی آرامش‌بخش و به دور از آشفتگی زندگی روزانه از ویژگی‌های مساجد در شهرهای اسلامی بوده است.^{۳۶}

به این ترتیب شهرها و محلات و مساجد در شهر اسلام ی‌یکانه می‌شدند و محلات در راستای مسجد جهت می‌یافتند به نحوی که می‌توان گفت محلات از همان‌جا شروع می‌شدند که مسجد پالمن یافته بود.^{۳۷} آمیختگی و درهم‌تنیدگی مساجد در درون محلات و تداوم بصری و محوطی آن موجب تقویت حس مکان در ناظران، عابران و ساکنان در محوطه‌های شهری می‌شد.

۴-۱-۵. حفظ و ارتقاء پایداری محوطه

مفهوم پایداری در محوطه از جمله مفاهیم است که از دهه‌های گذشته در ابعاد و زمینه‌های مختلف به آن پرداخته شده است. این مفهوم در دهه‌های اخیر در قالب یکی از معیارهای کیفیت محوطه به همت اندیشمندی چون لکنج و ساوث‌ورث مورد توجه قرار گرفته است. پایداری در محوطه، مفهومی عام است که جنبه‌های کالبدی و زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی را در بر می‌گیرد.

۳۵ - محمد رضا پور جعفر؛ توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی، ص ۸۶.

۳۶ - علی محمد رنجبر کرمانی؛ بررسی تطبیقی معماری نیایشگاههای غربی و مساجد، ص ۳۸۰

۳۷ - الکساندر پاپاروپور؛ معماری اسلامی، ص ۲۰

«مساجد» در زمینه پائیزی محیط اجتماعی و حتی جنبه‌های زیست محیطی و ارائه الگویی عملی برای استفاده بهینه از منابع و سرمایه‌های موجود و پرهیز از اتلاف سرمایه‌ها و منابع طبیعی نقش داشته‌اند. طراحی مساجد و هم-چنین نوع عملکرد آنها به گونه‌ای بوده است که الگوی مناسبی در جهت حفظ و ارتقاء پائیزی محیط به شمار می-رفتند. برای مثال در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه‌ای ایده‌آل بود؛ زیرا مسجد به صورت مکانی چند منظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم‌گیری سرگرمی و رهن مکانی برای استراحت مورد استفاده قرار می‌گرفت. این کاربرد، انعکاسی از «مفهوم امت» است که از زمان پیامبر اسلام (ص) در مدینه رواج داشته است.^{۳۸} هم‌چنین نزدیکی مسجد به منازل مسکونی و سهولت دسترسی به آن و جلوگیری از هدر رفت زمان و افزایش هزینه آمد و شد به مسجد از جمله اصول دیگری است که در طراحی مساجد از صدر اسلام مرسوم و مدنظر بوده است. توزیع مناسب مسجد در محلات شهری و پرهیز از هر گونه زلزله روی در ساخت و تعدد آن در محلات و همچنین مراعات سادگی در احداث مساجد، فقدان نشانه‌هایی از تجمل و تشریفات که در ساخت مساجد به ویژه در زمان صدر اسلام معمول بوده است از نشانه‌های دیگر توجه به پائیزی محیط در ساخت مساجد است. خودبسندگی و استفاده از مصالح بومی هر منطقه در ساخت مساجد آن منطقه نمونه‌ی دیگری از این توجه است.

مساجد در زمینه کمک به پائیزی اجتماعی محیط رهن نقش داشته‌اند. آنها با فراهم آوردن زمینه‌های برقراری ارتباطات اجتماعی مستمر و مداوم سبب تقویت دوستی‌ها، وحدت جامعه و بیشتر شدن سرمایه‌های اجتماعی در آن می‌شده‌اند. امی‌مومنان علی(ع) در حدیثی برای رفتن به مسجد هشت فایده بر می‌شمارند که از جمله آنها پیوند دوستی مومنان، فراگیری دانش، ترک گناه و... می‌باشد.^{۳۹}

۲-۴ مسجد و ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی تاثیرگذار بر کیفیت محیط

دین اسلام چهارده قرن پیش در مملکت مردمی که به لحاظ اجتماعی - اقتصادی و سرگرمی به گواهی تاریخ یکی از جوامع عقب‌مانده و بدوی زمان خود به‌شمار می‌رفتند، ظهور کرد. حضرت محمد(ص) در مملکت چری مردمی مأمور آوردن و تشریح کامل‌تری و پیشروتری دین الهی گشت. ایشان در نخستین گام تشکیلی حکومت اسلامی به ساختن مسجد اقدام نمودند. «مسجد قبا» و «مسجد النبی» به عنوان نخستین مساجد امت اسلامی اگرچه به لحاظ کالبدی در اوج سادگی و خودبسندگی ساخته شدند، لکن بر اساس اسناد و شواهد تاریخی در زمان نبی مکرم اسلام ۶ (حتی سالها پس از رحلت ایشان) هرگز این مساجد فقط به عنوان محلی برای عبادت علی ارتباط با خدا استفاده نشدند،

۳۸ - هشام مرتضی؛ اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ص ۱۲۶

۳۹ - الفقیه، ۱، ص ۲۳۷، ح ۷۱۳

بلکه همواره در سیره نبوی(ص)، مسجد علاوه بر عملکرد عبادی، عملکردهای متنوع دیگر اجتماعی - فرهنگی و سرطری رهن داشته است. تنوع و کثرت فعالیتها و عملکردهای اجتماعی مساجد در زمان رسول خدا(ص) به گونه- ای بوده است که می توان گفت، مساجد در سیره نبوی عامل و وسیله ای برای تجلی دین اسلام و نمود عری تلاش پلمبر اسلام(ص) برای ارتقاء زندگی اجتماعی مردم جامعه خود بوده است.

مساجد در صدر اسلام از چنان اهم یت والایی برخوردار بودند که عده ای معتقدند در زمان پلمبر اسلام(ص) مساجد در واقع الگویی از جامعه مطلوب دینی (در مقیاس کوچک) و زمینه ای برای فراهم آمدن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی بوده اند.^{۴۰} مساجد، همواره در طول تاریخ شکل گهی خود دارای آثار اجتماعی، فرهنگی و سرطری در جامعه اسلامی بوده اند که در زمینه های گوناگون نظری تقویت انسجام اجتماعی، ارتقاء مشارکت های مردمی، افزایش امریت اجتماعی، ایجاد تنوع عملکردی و ارتقاء حس تعلق مکاری نقش داشته اند.

۱- ۲- ۴. زمینه های مؤثر بر تقویت انسجام اجتماعی

همبستگی و انسجام اجتماعی از جمله معطوهای کفیت محیط است. در تعریف آن رهن آمده است که همبستگی اجتماعی نوعی چسب اجتماعی است که افراد و گروه ها را در کنار یکدیگر نگه می دارد. این چسب در واقع همان ارتباطات مطن افراد گروه است که شامل تعاملات، شبکه ها و ظرفیت ها می شود. بدون چرین چسبی ما در واقع فقط با یک گردهمایی افراد در کنار یکدیگر مواجه هستیم.^{۴۱}

مساجد به عنوان عاملی مهم در شهرهای اسلامی نقش های گوناگوری دارند، لکن به نظر می رسد نقش کلی مسجد ایجاد هماهنگی است، هماهنگی مسلمانان با دستورات خداوند و هماهنگی در درون جامعه.

"از دیدگاه شریعت اسلامی، مسجد دو هدف منسجم دارد: هدف مذهبی و هدف اجتماعی. هدف مذهبی، پرستش خداوند ب صورت نماز دسته جمعی پنج مرتبه در روز است. هدف اجتماعی مسجد، برقراری اتحاد در درون جامعه و تقویت روابط اجتماعی افراد است."^{۴۲}

مسجد به علت عرضه عملکردها و فعالیت های متنوع مذهبی و اجتماعی از توانایی لازم جهت تقویت تعاملات اجتماعی و گسترش شبکه های عملکردی (رسمی و غیری رسمی) و افزایش ظرفیت های اجتماعی برخوردار می باشد. کثرت تعاملات اجتماعی در قالب شبکه های رسمی و غیری رسمی، افزایش انسجام و همبستگی اجتماعی در جامعه

۴۰ - محسن الویری؛ مسجد الگوی جامعه دینی، ص ۸۷

۴۱ - غفاری، ص ۱۸

۴۲ - هشام مرتضی؛ اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ص ۱۲۶

را سبب می‌شود. برگزاری آیین‌های مذهبی و گردهمایی‌هایی که عمدتاً به شکل خودجوش و غی‌رسمی در قالب برپایی نمازهای جمعی، مراسم عزاداری، اعلا و جشن‌های مذهبی انجام می‌گیرد، سبب تقویت تعاملات اجتماعی می‌شود. از سوی دیگر افرادی که در طول روزی در ضمن برگزاری مراسمی که به صورت متناوب در اتم گوناگون سال در درون مساجد برگزار می‌شود، یکدیگر را ملاقات می‌نمایند؛ به نوعی از جرف زندگی روزمره یکدیگر مطلع می‌شوند. وجود این ارتباطات می‌تواند عامل مهمی در جهت اثرتاک مساعی افراد جامعه در جهت حل مشکلات یکدیگر باشد. کثرت و تنوع روابط و تعاملات اجتماعی منجر به تقویت انسجام و همبستگی اجتماعی خواهد شد و وجود انسجام اجتماعی رن یکی از معطله‌های کیفیت محیط است.

۲-۲-۴. تقویت امریت اجتماعی در محیط

امریت عبارت از آرامش، نبود هراس، اطمینان خاطر از فقدان هرگونه عامل تهدیدی کننده آرامش انسان اعم از طبیعی یا غی‌طبیعی است. امریت دارای دو بعد عی و ذهنی می‌باشد، در بعد عی، امریت به معنی نبود تهدیدی برای ارزش‌های کسب شده است و در بعد ذهنی مشتمل بر نبود هراس از این‌که آن ارزش‌ها مورد حمله قرار گیرند. از این رو امریت از دو عامل اصلی تهدیدی و فرصت برخوردار است و بر قراری امریت منوط به رهایی نسبی از تهدیدها و بهره‌گیری مناسب از فرصت‌هاست. علاوه بر تقسیم امریت به دو بعد عی و ذهنی از آن تقسیم بندی‌های دیگری رن ارائه شده است از جمله، امریت فردی و امریت اجتماعی. منظور از امریت اجتماعی، آرامش و آسودگی خاطری است که هر جامعه موظف است برای اعضای خود فراهم نمایی و امریت فردی محصول و برآیند امریت در مال، جان، فکر و عاطفه افراد است.

امریت یکی از معطله‌های مهم در ارزش‌های کیفیت محیط به شمار می‌رود و در اسلام رن امریت از اهمیت والایی برخوردار است. در تاریخ مسلمانان، مسجد پایگاه تبلیغ دین اسلام بوده و بسطی از آثار اجتماعی نظی اخلاص، درستکاری، نظم و تقوی بر آن مترتب است. آثار حضور افراد جامعه در مساجد را می‌توان هم در بعد عی و هم در بعد ذهنی ملاحظه نمود. عده‌ای معتقدند افرادی که بیشتر به مسجد مراجعه می‌کنند، کمتر حقوق دیگران را ضایع می‌نمایند و در زندگی خود نظم بهتری دارند و آثار رفتار دینی در زندگی آنان رن محسوس‌تر است. انان معتقدند که در جامعه کنوری نقصان ارزش‌های دینی سبب بروز ناهمیه‌ها و آشوب‌های اجتماعی شده است. مشکلاتی که به

این وسیله به فرد منتقل می‌شود، به خانواده و محل کار و جامعه نئی تسری می‌یابد و عدم امریت در ساختار کلی جامعه به ویژه در سطح محلات افزایش می‌یابد.^{۴۳}

مسجد، هم به لحاظ ذهنی و هم به لحاظ عینی در تقویت امریت اجتماعی در شهرهای اسلامی نقش داشته است. در سیره نبوی (ص) مؤمنان، علاوه بر این که به صورت گوناگون برای برآوردن نطفه‌های فردی و گروهی خود از قبلی به دست آوردن کسب و کار و ملی ازدواج و غیبه به آن پیامبر اسلام (ص) روی می‌آوردند و به عین امریتی که در مسجد حاکم بود در طول قرن‌ها از این مکان به عنوان خزانه و صندوق اصلی بیت‌المال مسلمین استفاده می‌شد و حتی زماری که پایگاه اداری مسجد از مسجد منفک شد و به دارالاماره منتقل شد، صندوق بیت‌المال در یکی از زوایای مسجد نگهداری می‌شد.

۳-۲-۴. مشارکت‌های مردمی

اعمال مشارکت‌های مردمی در جریان فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی از جمله معطوهای کیفیت محیط است. مفهوم مشارکت در فرایندهای گوناگون زندگی اجتماعی به ویژه فرایندهای شهری از جمله مفاهیمی است که در دهه‌های اخیری وارد ادبیات شهرسازی شده است. رویکرد برنامه‌ریزی مشارکتی به دنبال اشتراک مساعی احاد مردم در جریان برنامه‌ریزی برای توسعه شهری به ویژه در سطح محلی است. این نوع برنامه‌ریزی به دنبال شکل‌گیری هر سیستم برنامه‌ریزی مردم‌گرا و مبتنی بر توسعه اجتماعات محلی می‌باشد. اهداف برنامه‌هایی که به دنبال جلب مشارکت مردم است عبارت‌اند از: افزایش اعتماد مردم در سطح جامعه، آموزش شهروندان، مشروعیت بخشیدن به فعالیت‌ها، ارتقای ضریب موفقیت فعالیت‌ها و عملکردها، ارتقای ضمانت اجرایی فعالیت‌ها و توانمندسازی جامعه در زمینه‌هایی چون توان درک مشکلات جمعی و توان اندیشیدن درباره راه حل مشکلات جمعی.

مشارکت‌های مردمی در امور مختلف جامعه از اهمیت بسیاری برخوردار است و امروزه از آن به عنوان یکی از معطوهای ارزشیابی کیفیت محیط نام برده می‌شود. در این زمینه شهر اسلامی مأمن شیوه‌ای از زندگی است که در آن همگان در تصمیم‌گیری و اجرای امور به ویژه در سطح محله‌ای مشارکت دارند و مساجد در قالب میعادگاه چرین مشارکت و تجمعی از اهمیت بی‌سزا برخوردار است.

مساجد در جوامع اسلامی از صدر اسلام تاکنون بخش از آنکه صرفاً منزلگاهی برای راز و نطفه و عبادت معبود باشند، محل برقراری ارتباط مطلق عابدان و افراد امت اسلامی با یکدیگر و محلی برای مشارکت و استمداد برای حل

مشکلات اجتماعی جامعه بوده‌اند در طول تاریخ اسلام، مساجد همواره دارای توان بالقوه لازم (کالبدی، عملکردی) جهت جلب مشارکت‌های مردمی در سطح محلات بوده‌اند. تشریک مساعی مردم در برگزاری آیین‌های مذهبی و اجتماعی (نظری برگزاری مراسم مذهبی در اظم محرم و صفر طی ماه مبارک رمضان) می‌تواند به عنوان الگو در زمینه جلب مشارکت‌های مردمی در سای امور اجتماعی و فرهنگی رهن مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

۴-۲-۴. تنوع فعالیت‌ها و کارکردها

همان‌گونه که قبلاً رهن عنوان شد هرچه فعالیت‌های سازگار در یک فضای شهری متنوع‌تر و بیشتر باشد بر میزان استفاده‌کنندگان از فضا افزوده می‌شود. میزان استفاده از فضا رهن به عنوان شاخصی برای سنجش موفقیت و عدم موفقیت یک فضای شهری به کار برده می‌شود. لذا می‌توان نتیجه گرفت که تنوع عملکردی در هر فضا و محیط‌های به‌اموری آن می‌تواند عاملی جهت تقویت میزان استفاده از فضا و در پی آن افزایش کیفیت محیط باشد.

در محیط سنتی اسلام، استفاده از مسجد به گونه ای ایده‌آل بود؛ زیرا مسجد به عنوان مکانی چند منظوره برای عبادت و گردهمایی، قرائت قرآن، تصمیم‌گیری سطحی و رهن مکانی برای استراحت مورد استفاده قرار می‌گرفت.^{۴۴} تنوع و کثرت فعالیت‌ها و عملکردهای اجتماعی مساجد در زمان رسول خدا ۶ به گونه‌ای است که می‌توان گفت؛ مساجد در سیره نبوی(ص) وسیله‌ای برای تجلی دین اسلام و نمود عینی تلاش پلیمبر برای ارتقاء زندگی اجتماعی مردم جامعه خود بوده است. مسجد مدینه در صدر اسلام تنها برای ادای فویضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان همان مسجد بود.^{۴۵}

✓ کارکرد آموزشی، فرهنگی، قضایی و اجتماعی مسجد

از کارکردهای دیگر مساجد می‌توان به کارکرد قضایی، کارکرد مددکاری اجتماعی، کارکرد فرهنگی و کارکردهای آموزشی اشاره کرد. یکی از مهم‌ترین کارکردها در مساجد، کارکرد آموزشی بوده است که از بدو تأسیس مسجد، در درون آن جای گرفته است و همواره با نشی و فرازهایی به عنوان یکی از کارکردهایی که در درون و بی‌کنار مسجد قرار داشته، مطرح می‌شود. در محیط سنتی اسلام تمام معارف و احکام اسلامی، اعم از آموزش و پرورش، در مسجد گفته می‌شد، همه گونه تعلیمات دینی و علمی، حتی امور مربوط به خواندن و نوشتن در آنجا انجام می‌گرفت. تا آغاز قرن چهارم هجری غالباً مساجد، در غیر اوقات نماز، نقش مدارس را ایفا می‌کرده‌اند، حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل گردید، باز مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند

۴۴ - هشام مرتضی؛ اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ص ۱۲۶

۴۵ - مرتضی مطهری؛ خدمات متقابل اسلام و ایران، ص ۴۰

ناگسستی دین و علم به نمایش گذارده می‌شد. بارگزاری و جانشینی عملکردهای متنوع و متعدد در درون مساجد و هم‌چنین استفاده از کاربری‌های متنوع در فضاهای نیاموری مساجد از دی‌باز در شهرهای اسلامی رواج داشته است. در تاریخ اسلام مساجد هیچگاه منحصرأ به عبادت اختصاص نداشته‌اند؛ بلکه همواره علاوه بر تشکیلی مراسم عبادی، نماز، جلسات وعظ و ارشاد، حلقه‌های درس و بحث رن در آن تشکیلی می‌شده است که این امر پس از جدا شدن فضای مدرسه‌ها از مساجد (اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم) ادامه داشته است.

✓ کارکرد عبادی جمعی مسجد

کارکرد دیگر مساجد برپایی مراسم آیینی، هم‌چون برگزاری مراسم تعزی‌خواهی، مراسم سوگواری، برگزاری مراسم دعا و نیایش در اظم وئّه است. اساساً به نظر می‌رسد که در طراحی کالبدی و برنامه‌ریزی عملکردی مساجد همواره توجهی خاص به قابلیت انعطاف‌پذیری و تغیی عملکرد برای فضا در نظر گرفته می‌شده است. باین منظور معمولاً در شهرهای اسلامی، مساجد از نظر دامنه، تنوع و حوزه عملکردی آنها به انواع مختلفی تقسیم می‌شدند؛ مثل مساجد جامع، مساجد متوسط محله‌ای، مساجد کوچک و مسجد مدرسه‌ها.^{۴۶}

✓ کارکرد سیاسی مسجد

از جمله کارکردهای دیگر مساجد در طول تاریخ، کارکرد سرطری آنها بوده است. همیشه مساجد هم‌چون ابزار نظارتی برای حاکمان عمل می‌کرده‌اند و آنان همواره برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود مجبور به نزدیکی به مساجد و عالمان و قدرت‌های مذهبی بودند. از این رو حاکمان سرطری هر گاه از عالمان و قدرت‌های مذهبی دور می‌شدند و از حمایت‌های آئن محروم می‌شدند سعی در احداث مساجد و قدرت‌های مذهبی وابسته به خود می‌نمودند که از آنها به عنوان مساجد درباری تلم می‌شده است.^{۴۷}

هم‌چنین کاربری‌های گوناگون اطراف مسجد تظن کننده جوّ فعال و پوی و ارزش بالای زمین در اطراف مسجد جامع بود. کاربری‌های تجاری، فرهنگی (انجمن‌های گوناگون، کتابخانه) جهانگردی (مهمانسراها و رستورانها و...) و خرده-فروشی‌های دیگر سبب افزایش میزان مطلوبیت، محیط برای افراد جامعه می‌شده است.^{۴۸}

۴۶ - فریرز حاج سید جواد؛ م‌سجد - مدرسه، ص ۸۶

۴۷ - همان، ص ۸۲

۴۸ - محمدرضا پور جعفر؛ توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی، ص ۷۹

۵- ۲- ۴. وجود حس تعلق مکانی در محیط

حس تعلق به مکان، یکی دیگر از معظله‌های کیفیت محیط است. احساس تعلق خاطر داشتن به گروه، جامعه و مکانی خاص از جمله احساسات ضروری در زندگی اجتماعی بشر است. از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی حس تعلق اجتماعی زبان و چارچوبی را پدید می‌آورد که به وسیله آن ما از نحوه عملکرد افراد در گروه‌ها و اجتماعات دانش و آگاهی پیدا می‌کنیم.

وجود این حس سبب می‌گردد که از یک سو فرد در جامعه و محیط به شکل بالنده و پوی عمل نمایی و از سوی دیگر موجب می‌گردد که فرد، گروه، جامعه و مکان (محله، شهر و...) را متعلق به خود بداند و در جهت اعتلاء، ارتقاء و توسعه آن بکوشد. داشتن حس تعلق منجر به تولید حسّ دلبستگی سرنوشت مشترک رکن می‌شود، حسری که از نظر روانشناسی موجب بروز همکاری، تعاون و مشارکت در مطن اعضاء هر گروه و جامعه می‌گردد. حس تعلق به محیط و مکان (محله و شهر) رکن نوعی از احساس تعلق است. بودن این حس، ضمن این که برای فرد نوعی تشخیص و بالندگی به همراه دارد، سبب می‌شود که ساکنان در فعالیتهای اجتماعی مربوط به مکان مورد نظر احساس مسئولیت کنند و در آن مشارکت نمایند. به عبارتی حس تعلق مکانی میزان مشارکت‌پذیری افراد یک محله یا شهر را در امور مربوط به آن افزایش می‌دهد.

در جامعه اسلامی مردم از بدو تاسیس و احداث مساجد، آن را خانه خود و آن را فضا و کالبدی خاکی می‌دانستند که هیچ مالک و صاحب زمینی نداشتند. از سوی دیگر مشارکت احاد مردم در فعالیت‌های مساجد و تبدیل شدن آنها به مراکز مردمی و غیر انتفاعی، سبب تقویت حس تعلق مردم به مساجد می‌شده است. عامل دیگر در این زمینه نبود سیستم مدیریت دولتی در اداره مساجد بوده است. این عوامل سبب می‌شده است که مردم همواره احساس تعلق خاصی به مساجد داشته باشند.

هم‌چنین مساجد با عملکردها و فعالیت‌های متنوع و جذب احاد جامعه در درون خود همواره محور تحکیم انسجام اجتماعی در محلات به شمار می‌آمدند. افزایش انسجام و همبستگی اجتماعی سبب افزایش میزان خشنودی شهروندان از محیط می‌شده و این عامل خود سبب افزایش میزان تعلق افراد به محیط خواهد شد.

• نتیجه‌گیری

توجه به کیفیت محیط در زمان حاضر به علت مشکلات فراوان در جوامع انسانی ضروری به نظر می‌رسد. برای ارتقاء کیفیت بانی در سه محور به فعالیت پرداخت:

الف) توجه به انسان و ارتقاء فردی و روانی آن به عنوان اصلی‌ترین عامل تشکیل دهنده محیط؛

ب) توجه به اجتماع و روابط و تعاملات انسانی و اجتماعی؛

ج) توجه به کالبد و محیط مصنوع؛

برای ارتقاء کیفیت محیط در جوامع اسلامی، مساجد می‌توانند در هر سه محور تاثیرگذار باشند. پیشینه قوی و سابقه غنی مساجد بیانگر نقش ارزنده آن‌ها در سه زمینه یاد شده است. مساجد می‌توانند تأثیری بسزا در تعالی فردی و روانی افراد جامعه داشته باشند. بی‌شک داشتن محیطی آرام و آسوده در گرو حاکمیت افراد سالم و صالح به لحاظ روانی و جسمانی است. همچنین مساجد در زمینه گسترش و تقویت روابط اجتماعی نیز تلفیق‌گذارند. تنوع فعالیت‌ها و عملکردها و افزایش مشارکت‌های مردمی و ارتقاء امنیت اجتماعی و تقویت انسجام اجتماعی از جمله تاثیرات مثبت مساجد در کیفیت محیط است. مساجد همواره در شکل‌گیری کالبد شهرها و سکونت گاه‌های اسلامی نقش آفرینی کرده‌اند. تقویت هویت اسلامی و ملی، ارتقاء خوانایی و معنایی محیط، افزایش نشاط و سرزندگی محیط، ارتقای حس تعلق مکانی و تقویت حس مکان از جمله آثار کالبدی مساجد بود که در این مقاله به آن اشاره شد. بدیهی است ویژگی‌هایی که در این مقاله به آن پرداخته شد، بازگرفته از الگوهای کامل عرضه شده از مساجد در طول تاریخ شکل‌گیری آنها بوده است، لکن پاسخ به این سؤال که در زمان حاضر مساجد تا چه میزان در تحقق الگوهای مطرح شده حرکت می‌کنند و تا چه میزان در زمینه این تاثیرگذاری موفق بوده‌اند، خود نیازمند تحقیق یا تحقیقات دیگری است.

جدول شماره (۱) مؤلفه‌های تأثیرگذار مسجد و نمودهای کالبدی و عملکردی آن در ارتقاء کیفیت محیط

عوامل	زمینه‌های تاثیرگذار بر کیفیت محیط	نمودهای کالبدی و عملکردی در مساجد
عوامل کالبدی	هویت بخشی به محیط	عوامل کالبدی نظیر (گنبد، مناره، صحن) عملکردهایی که تداوم و استمرار هویت دینی و مذهبی را در پی دارد
	ایجاد نشاط و سرزندگی در محیط	عوامل کالبدی همچون صحن و حیاط و استفاده از عنصر آب وجود تنوع عملکردها و فضاها نوعی نشاط و سرزندگی رابه محیط القاء می‌کند.

لزوم نزدیکی مسجد به منازل مسکونی در محلات و تعبیه دستیابی متعدد برای آن تقویت‌کننده مفهوم دسترسی به فضاهای شهری در شهر اسلامی است.	تقویت دسترسی به فضاهای شهری	
عوامل کالبدی و نحوه طراحی که سبب تقویت خوانایی محیط شده و در زمینه معنابخشی و جهت دادن به آن موثر می‌باشد، تقویت‌کننده حس مکان برای ساکنین، عابرین و ناظرین و استفاده کنندگان از فضای شهری می‌باشد.	تقویت حس مکان در محیط	
استفاده چند منظوره از فضا برای عملکردهای متنوع، نزدیکی به منازل برای صرفه جویی زمان و هزینه و خودبسندگی در کاربرد مصالح همگی از عوامل توجه به معیار پایداری در خلق فضاهای شهری در جامعه اسلامی به‌شمار می‌آیند.	حفظ و ارتقاء پایداری محیط	
تنوع عملکردها، تعدد استفاده کنندگان، تقویت تعاملات اجتماعی و در پی آن تقویت انسجام اجتماعی در محیط از جمله تاثیرات اجتماعی مساجد در جامعه است.	تقویت انسجام اجتماعی	
شرکت در آیین‌های عبادی و مذهبی مساجد تقویت تقوا، درستکاری و اخلاق حسنه و اصلاح فرد و جامعه و در پی آن تقویت امنیت اجتماعی در محیط را به همراه دارد.	تقویت امنیت اجتماعی در محیط	عوامل اجتماعی - فرهنگی

تشریک مساعی احاد مردم در انجام فعالیت‌های مساجد به ویژه در برگزاری آیین‌های مذهبی و اجتماعی می‌تواند زمینه‌ساز مشارکت‌های گسترده و سازمان یافته مردم در سطح جامعه باشد.	مشارکت‌های مردمی	
وجود عملکردهای متنوع اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، سیاسی و....	تنوع فعالیت‌ها و عملکردها	
مسجد مالک زمینی ندارد، شرکت احاد مردم به شکل داوطلبانه در اداره آن و مدیریت غیر دولتی سبب تقویت حس تعلق به کالبد و محیط می‌شود	وجود حس تعلق مکانی	

ماخذ : نگارندگان

منابع

۱. شماعی، علی و پوراحمد، احمد؛ بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیای انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۲. بحرئی، حسین؛ فرائید طراحی شهری، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۳. لفتح، کوی؛ سیمای شهر، ترجمه منوچهر مزی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۴. گلکار، کوروش؛ طراحی شهری و جایگاه آن در سلسله مراتب طرح‌های توسعه شهری تهران، انجمن صنفی مهندسان مشاور معمار و شهرساز، ۱۳۸۱
۵. بحرئی، حسین و طبعین، منوچهر؛ مدل ارزیابی کیفیت محیط زیست شهری، مجله محیط شناسی، دوره ۲۴ - شماره ۲۱، ۱۳۷۷

۶. براند فری، هیلدر؛ طراحی شهری به سوی یک شکل پایدارتر شهر، ترجمه حسینی بحرینی انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری ۱۳۸۳
۷. رفیع‌علی، مجتبی و سرفایبی، مهسا؛ فضاهاى عمومى شهرى، بازنگرى و ارزشیابی کفیی، نشرى هنرهای زیبا، شماره ۲۳، ۱۳۸۴
۸. معروفی، سکینه؛ برنامه‌ریزی شهری مقوله‌ای اجتماعی و کالبدی، مجله شهرنگار شماره ۲۳، ۱۳۸۳
۹. پاکزاد، جهان‌شاه؛ طراحی شهری چیست، مجله آبادی سال هفتم شماره ۲۵
۱۰. پارسى، حمیدرضا؛ شناخت محتوای فضای شهر، مجله هنرهای زیبا شماره ۱۱
۱۱. کورز، لویس؛ زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی، مترجم: محسن ثلاثی، چاپ چهاردهم، انتشارات علمی، ۱۳۸۷
۱۲. امین زاده، بهناز؛ حیط مساجد بررسی تاریخی و سری تحول آن، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر ۱۳۷۸
۱۳. مرتضی، هشام؛ اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، مترجم: ابوالفضل مشکویی و کورموت حسینی، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری ۱۳۸۷
۱۴. حاج سیدی جوادى، فریروز؛ مسجد - مدرسه ها، مجموعه مقالات همایش مسجد، انتشارات دانشگاه هنر ۱۳۷۸
۱۵. پورجعفر، محمدرضا؛ توجه به معطاهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی (مورد مطالعه مسجد جامع دهلی)، مجله مدرس هنر شماره سال ۱۳۸۱
۱۶. سلطان زاده، حسینی؛ روند شکل‌گیری شهرها و مراکز مذهبی در ایران، تهران انتشارات آگاه سال ۱۳۶۱
۱۷. شکاری، جواد؛ معماری مسجد در نظام اسلامی، مجله فرهنگ مسجد، شماره ۶۳ سال ۱۳۸۰
۱۸. رنجبر کرمانی، علای محمد؛ بررسی تطبیقی معماری دانشگاه‌های غربی و مساجد، فروغ مسجد
۱۹. خسرو خاور، فرهاد؛ سخنرانی شهرها و خاطره جمعی، خانه هنرمندان سال ۱۳۸۳
۲۰. پاپاروپور، الکساند؛ معماری اسلامی، مترجم: حشمت جزیی
۲۱. عارفی، محمد؛ نقش مسجد در امریت اجتماع محله‌ای مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش هفته جهانی مساجد (فروغ مسجد ۵) سال ۱۳۸۵

۲۲. عبدی دانشپور، زهره؛ در آمدی بر نظری‌های برنامه‌ریزی با تأکید ویژه بر برنامه‌ریزی شهری، انتشارات

دانشگاه شهید بهشتی، سال ۱۳۸۷

۲۳. مطهری، مرتضی؛ خدمات متقابل اسلام و ایران، شرکت سهامی انتشار سال ۱۳۴۹

۲۴. الوبی، محسن؛ مسجد الگوی جامعه دینی، مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش هفته جهانی مساجد

(فروغ مسجد ۵) سال ۱۳۸۵

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد